

Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. 2013 №3 (20).

більш високий рівень адаптованості людей і більш раціональне усвідомлення ними необхідності підтримування власної самодостатності.

Висновки. Посилення міжетнічної культурної взаємодії є характерною ознакою сучасної доби. Дана тенденція за різних соціальних умов здатна проявлятися по-різному. В одних випадках вона може стати джерелом загострення етнокультурних суперечностей, а в інших – навпаки, яскравим проявом однієї з об'єктивних характеристик зближення етнічних культур

Критерії етнічної ідентичності з часом здатні змінюватися мірою того, як змінюються ціннісні орієнтації та інтереси людей. Причому в одних випадках, ідентичність настільки упорядкована стосовно усталеної системи цінностей, що будь-які зміни у цьому плані розглядаються індивідами як втрата власної автентичності. А в інших, не маючи такого щільного ціннісного узгодження, ідентичність стає більш ситуативно залежною.

Зниження ролі етнічної ідентичності в загальній структурі ідентичностей здатне призвести до порушення “Я” концепції та певної втрати зв'язків із власною культурою.

Етнічність і на сьогодні залишається достатньо легітимованим індикатором відмінностей.

Список використаних джерел

1. Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.О.Ручки. – К.: Ін-тут соціології НАН України, 2002. -314 с. – С. 201-236.
2. Субкультурна варіативність українського соціуму / За ред. Н. Костенко, А. Ручки. –К.: Ін-тут соціології НАН України, 2010. – 287 с. – С. 127-145.
3. Мид М. Культура и мир детства. / Мид М. – М.: Дарект-Медиа, 2008. – 134с. – С. 51-70.
4. Van den Berghe P/L The Ethnik Phenomenon Van den Berghe P. L. –N/ Y.: Oxford, 1981. 164 с. – С. 23-45.

Отримано 15.08.2013 р.

УДК 316.752

Мороз Є.О.°

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат соціологічних наук, молодший науковий співробітник

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ ОСВІТНІХ ПРОЦЕСІВ І ЗАЛУЧЕННЯ ДО КУЛЬТУРНИХ ПРАКТИК: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ

Стаття присвячена розгляду освітніх та культурних ціннісних орієнтацій українців на сучасному етапі, а також проаналізовані зміни в їх динаміці протягом етапу державної незалежності. Виявлено зв'язок між ціннісними орієнтаціями українців та їх спрямованості на накопичення деяких нематеріальних форм капіталів.

Ключові слова: ціннісна орієнтація, цінність, академічна освіта, самоосвіта, інструментальна цінність, термінальна цінність, мотивація, капітал

Статья посвящена рассмотрению образовательных и культурных ценностных ориентаций украинцев на современном этапе, а также проанализированы изменения в их динамике на этапе государственной независимости. Выявлена связь между ценностными ориентациями украинцев и их направленности на накопление некоторых нематериальных форм капиталов.

Ключевые слова: *ценностная ориентация, ценность, академическое образование, самообразование, инструментальная ценность, терминальная ценность, мотивация, капитал*

The article is devoted to the educational and cultural value orientations of Ukrainians at modern stage, as well as the changes in their dynamics during the phase of state independence are analized. Relation between value orientations of Ukrainians and focus on the accumulation of some forms of intangible capital is identified.

Key words: *value orientation, value, academic education, self-education, instrumental value, terminal value, motivation, capital*

Результати різних соціологічних досліджень, метою яких є з'ясування специфіки ціннісних орієнтацій українців, фіксують досить високу цінність освіти (особливо, вищої) для українців незалежно від групових характеристик. Це підтверджує, зокрема, те, що Україна є однією з найбільш «освічених» держав у Європі, навіть у порівнянні з економічно й політично розвиненими державами. Саме тому, окреслене вище твердження може свідчити про домінування у українців постматеріальних ціннісних орієнтацій (їх вираженні у інтелектуальних та естетичних мотивах; самовираженні та саморозвитку особистості за концепцією Р.Інгельхардта). Тим не менш, складний перебіг різноманітних економічних, політичних й соціальних процесів (в т.ч. відсутність фізичної та економічної безпеки) в Україні ставить під сумнів наявність передумов для переходу від матеріалістичної до постматеріалістичної ціннісної систем. Окреслене протиріччя підтверджують й дані порівняльного дослідження European Social Survey, що свідчать про найбільшу значущість для українців порівняно з європейськими державами двох типів цінностей за Ш.Шварцем – влади (малося на увазі, перш за все, матеріальне багатство) та безпеки.

Складність формування ціннісних засад на сучасному етапі розвитку українського суспільства обумовлене як трансформацією старих, так і появою значної кількості нових джерел формування ціннісних орієнтацій молоді, що інколи навіть знаходяться у протиріччі одне до одного. Стрімкий розвиток суспільних систем та соціуму загалом ускладнює процес міжпоколінної передачі ціннісних орієнтацій в межах сімейного виховання, оскільки ціннісні та норми поведінки змінюються швидше, ніж змінюються покоління, а, отже, ціннісні орієнтації батьків часто виявляються в недостатній мірі актуальними навіть для модифікованого їх використання молодшими поколіннями. Цей процес супроводжується розчаруванням у попередній системі ціннісних орієнтацій, а також відсутністю нової ієрархії цінностей через страх перед невідомим майбутнім.

Таким чином, **актуальність** обраної тематики статті обумовлена тим, що саме інтелектуальна еліта, що є безпосередньо залучена до освітньої та культурної систем, продукує, формує та розповсюджує у суспільстві цінності та норми поведінки. Вочевидь, саме освітня інституція є однією з тих, що здійснюють вагомий вплив на формування ціннісних орієнтацій сучасного молодого

покоління, вона має сприяти розвитку особистості, що допоможе підняти рівень її культури, зорієнтують на досягнення високих моральних ідеалів, на прояв творчої активності. Отже, виникає необхідність з'ясувати, яким чином рухається українське суспільство протягом років незалежності в напрямку репродукування освітніх та культурних цінностей. Виходячи з окресленого, **метою** статті є з'ясування специфіки трансформації ціннісних орієнтацій в аспекті культурного та освітнього розвитку в сучасному українському суспільстві.

Соціологічні дослідження, направлені на вимірювання динаміки ціннісних орієнтацій, фіксують первинне та незмінно високе значення для українців окрім загальнолюдських вітальних цінностей (сім'ї та здоров'я), також і матеріального статку (грошей, багатства та матеріального благополуччя – у різних формулюваннях) – так, за цієї характеристикою Україна знаходиться у трійці лідерів за результатами дослідження European Social Survey [1]. У даній публікації увагу буде звернено на другорядні з точки зору базових потреб особистості, однак не менш важливі з точки зору реалізації гуманітарної, пізнавальної та регулятивної функцій, ціннісні орієнтації в сфері культурного та інтелектуального розвитку.

Фактично, цінності освітнього і культурного розвитку індивідів є змістовно пов'язані: освіта, як важливий соціальний інститут, здійснює функцію трансляції цінностей, вона залучає особистість до цінностей соціуму, культури, допомагає їй освоїти їх. Окрім того, одним із завдань освіти є формування критичного погляду індивіда на суперечливий розвиток суспільства, створення нових культурних цінностей. Освіта у вищих навчальних закладах безпосередньо та водночас опосередковано залучає індивіда під час навчання до культурних практик та цінностей, формує його ціннісні орієнтації до світу. Отже, ціннісні орієнтації до накопичення культурних ресурсів доцільно розглядати у трьох вимірах: орієнтація індивіда до здобуття формальної академічної освіти; інтелектуального розвитку (самоосвіти тощо) та розширення культурного світогляду (через мистецтво, культурні цінності тощо).

За будь-яких умов тяжіння молодих людей до отримання вищої освіти свідчить про достатньо високе значення, яке українці надають її здобуттю. Це підтверджують і дані низки досліджень. Зокрема, за даними Інституту соціології НАН України українці вважають за необхідне обов'язковим здобуття вищої освіти власними нащадками, не зважаючи на різні особисті очікування з приводу отримання освітніх статусів; окрім того, сучасна молодь дуже стурбована з приводу того, чи матиме можливість надати власним дітям вищу освіту [2], цілком логічним виглядає те, що ця стурбованість стабільно зростає зі збільшенням віку опитаних. Фактично значущість вищої освіти загалом оцінена українцями дуже високо, враховуючи незмінну динаміку високої цінності сім'ї та дітей для українців в усі часи.

Окреслені вище декларовані цінності здобуття вищої освіти є підтверджені реальними діями українців. Так, за даними Держкомстату України за двадцять років незалежності можемо невпинно спостерігати зростання кількості студентів у країні: якщо в 1991 році кількість студентів на 10 тис. населення дорівнювало – 170 осіб, то в 2010 році – їх вже більше 550, цей показник є дуже високим, за ним Україна знаходиться на рівні, а інколи навіть й випереджає політично й

економічно розвинені держави Європи [3; 4, с.165]. Водночас, збільшується і відсоток охоплення молоді вищою освітою: у цілому в світі 60% випускників середніх шкіл вступають до вищих навчальних закладів; в Україні цей показник сягає 76%. Наведена тенденція до зростання освіченості населення наявна і в інших площинах, зокрема науковій: протягом двадцятиріччя незалежності в Україні стрімко збільшується чисельність кандидатів наук. При цьому досить значним виявилось збільшення чисельності кандидатів наук серед молодих осіб, що свідчить про додаткові якісні зміни освітнього рівня населення України.

Тривання, однак, у майбутньому такої тенденції ставлять під сумнів результати перепису населення та дані деяких соціологічних досліджень, що фіксують тенденцію збільшення рівня неповної середньої освіти серед наймолодших вікових категорій як міської, так і, особливо, сільської місцевості [5, 6]. Окрім того, парадоксальним виявляється той факт, що за відносною кількістю осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, Україна посідає верхні сходинки у порівнянні з іншими державами. Проте за загальним балом складової «Вища освіта і професійна підготовка» Україна перебуває на досить низькій позиції, яка до того ж за останні роки суттєво падає. Причиною цього є низька якість освіти й навчання на робочому місці [7, 8].

Отже, цінність освіти у сучасному українському суспільстві не викликає сумнівів, однак, більш важливим є визначення мотивів, що зумовлюють прагнення отримувати вищу освіту: це дасть можливість зрозуміти, чи має цінність академічної освіти термінальні або інструментальні ознаки. Серед мотивуючих чинників отримання освіти (за дослідженням Л.Сокурянської) [9-11] (стати високоосвіченою, культурною людиною, бути матеріально забезпеченим, мати професію, працювати за кордоном, не служити в армії тощо) пріоритетне місце зайняв мотив «досягнути успіху у житті». Таким чином, сучасний український студент, на думку соціологів, стає більш практичним, що проявляється у прагненні за допомогою освіти краще влаштуватися у житті, досягти матеріального благополуччя, високого соціального статусу.

На посилення прагматичного мотиву при отриманні освіти вказують багато соціологів, підкреслюючи, що основним фактором, який стимулює до отримання вищої освіти, стає матеріальний. Зокрема, звернувшись до вияву міри згоди молоді з твердженням «Додаткова освіта дозволить мені у майбутньому отримати кращу роботу, заробляти більше», можемо зробити висновок, що молоді люди достатньо високо оцінюють здатність освіти слугувати поліпшенню власної позиції на ринку праці: 80% осіб загалом погодились з цим твердженням (за даними дослідження Світового банку, 2008). Так, освіта не виступає для студента самоціллю («стати освіченою людиною», пізнання - можливість розширити свій світогляд, свою освіту, загальну культуру, інтелектуальний розвиток), а лише є знаряддям, ресурсом, для досягнення інших благ. Отже, фактично, цілком ймовірно, що в даний час освіта з каналу досягнення культурного статусу сприймається як необхідний щабель для досягнення благополуччя.

Якісні відмінності між оцінкою українців цінності культурних та освітніх ресурсів можуть бути зафіксовані на прикладі такого. При дослідженні [10, 11] інструментальних цінностей, які необхідні сьогодні, було виявлено міру орієнтації

українських студентів на такі, з одного боку, близькі між собою якості як «освіченість, професіоналізм» та «висока загальна культура, ерудиція», однак, з іншого різні сфери культурного знання – спрямованого у першому випадку на спеціалізовану сферу знань, та в другому – на розширення загального світогляду та кругозору. Результати засвідчили значний розрив між оцінкою студентами цих ціннісних орієнтацій: велике значення було надано освіченості та професіоналізму та досить незначне розширенню загального світогляду та кругозору (зазначені результати були подібні як в 2002, так і в 2007 роках), що свідчить про свідому та цілком спрямовану орієнтацію студентів до первинної значущості знання спеціалізованого вузькопрофільного висококонвертованого на відміну від загального знання, «знання інтелігента». Таким чином, можемо зафіксувати ціннісну орієнтацію на накопичення капіталу людського (залученого до ринкових відносин та соціально-професійної системи) та деяку відмова від капіталу культурного (культурно-нормативна стратифікаційна система).

Характеристика оцінки якості освіти в Україні є подвійною. З одного боку, оцінка якості українцями системи освіти в країні характеризує значну незадоволеність її станом: за даними European Social Survey (2005-2007 роки) показник задоволеності становить у 2005 – 4,1 бал; у 2007 – 4,06 бали за десятибальною висхідною шкалою. Порівняно з іншими державам це є дуже низька оцінка, вона характеризує населення України як незадоволене функціонуванням системи освіти. Однак, не зважаючи на незадовільну оцінку функціонування освітнього інституту в країні на макрорівні загалом - з іншого боку, за даними дослідження Інституту соціології НАН України у 2008 році оцінка якості здобутої освіти українцями особисто є досить високою (за 5-ти бальною шкалою): 82% українців оцінюють якість здобутої вищої освіти як високу. Трохи нижчою за оцінками, але загалом також високою є і оцінка українцями якості здобутої середньої освіти.

Визнання цінності та значущості позаосвітнього розвитку (додаткова освіта, самоосвіта і т.д.) є дуже важливим показником ціннісних орієнтацій українців щодо покращення культурно-освітнього рівня, оскільки визначає бажання та спрямованість індивіда до вдосконалення рівня знань вже переважно у вимірі особистісного усвідомлення та фіксує зацікавленість у інкорпорації знань, а не їх інституціоналізації (отримання дипломів). Окрім того, дослідження даного аспекту дає можливість з'ясувати міру слідування українцями стратегії європейської орієнтації на безперервну освіту, в тому числі «освіту на все життя» (lifelong learning).

Так, за даними European Social Survey (2005-2007) на запитання «Протягом останніх 12-ти місяців чи відвідували ви які-небудь курси, лекції, тренінги або заняття з метою вдосконалення своїх знань або навичок, необхідних для роботи?» відповідь «так» у 2005 дало лише 14,6% українців, а у 2007 ще менше - 12,1%. Отримані дані в Україні надзвичайно різняться порівняно з іншими державами (подібні показники притаманні лише Греції та Португалії), де позитивна відповідь на наведене вище питання складає 30-40% і більше відсотків, не зважаючи навіть на те, що у питанні міститься посилення до досить широкого часового проміжку та не обмежується тип заходів підвищення кваліфікації.

Респонденти по різному пояснюють своє низьке залучення до практик самоосвіти. Частково це може бути пояснено відсутністю коштів на культурний та інтелектуальний розвиток (за даними GfK Ukraine у 2012) [12], відсутністю для цього умов – 14,3%; однак ще більш насторожує дуже значна кількість відповідей – «відсутність у цьому потреби - 43,8%» (за даними Інституту соціології у 2007 році НАН України) [13]. Важливо зазначити, що необхідність підвищення кваліфікації людини як спеціаліста не стимулюється з боку роботодавця – більш ніж 65% українців жодного разу не брали участь в жодній формі підвищення кваліфікації за рахунок організації, де вони працювали (за даними Інституту соціології НАН України у 2010 році), лише 3,8% українців бере участь у подібних формах підвищення кваліфікації за рахунок організації більше одного разу на рік.

З інших форм підвищення кваліфікації до такого способу самоосвіти вдома як читання літератури за спеціальністю вдаються протягом 2002-2010 років лише від 7 до 9% українців. Разом з тим, в період незалежності майже вдвічі зменшилась кількість осіб, залучених до одного з основних та незмінно значимих показників накопичення культурного капіталу - читання художньої літератури, а також відвідування бібліотеки [13]. Більше того, у відповідях не має можливості прослідкувати щодо того, наскільки систематичним був цей процес, тобто якою ж є якість самоосвіти вдома. Що стосується даного аспекту дослідження, то низька безпосередня залученість індивідів до практик пов'язаних з цінностями інтелектуального розвитку відповідає й оцінці українцями даного розрізу як цінності: лише кожен шостий українець (15,3%) визнав значимим пізнання та інтелектуальний розвиток у якості життєвої цінності [14].

Динаміка індивідуального культурного розвитку особистості за роки державної незалежності (за даними Інституту соціології НАН України) є нисхідною, тобто з плином часу українці все менше уваги приділяють практикам, спрямованим на розширення світогляду засобами залучення до мистецтва та цінностей високої культури: залучення індивідів до занять творчістю скоротилося вдвічі, або навіть втричі (залежно від виду діяльності). Більше того, протягом років незалежності (за даними держкомстату України) більш ніж вдвічі скоротилася численність відвідування театрів; втричі – концертних заходів; лише відвідування музеїв загалом залишається незмінним [3]. Як гіпотеза на фоні загального суттєвого скорочення чисельності залучення індивідів до заходів та практик високої культури, незмінну частоту відвідування музеїв можна пояснити втратою останнім основної функції осередка об'єктивованих культурних надбань, більшою мірою переорієнтування на виконання розважальної функції (видовищ).

Так само, як і у випадку з причинами низького залучення українців до заходів, що сприяли б самоосвіті, важливим фактором, що може впливати на зниження частоти занять задля культурного та індивідуального розвитку може бути нестача необхідних коштів. Так, за даними дослідження «Життєві цінності, проблеми та пріоритети українців», що було проведено GfK Ukraine у 2011 році, на нестачу коштів та можливостей для дозвілля, заняття, хобі скаржалось 47% українців; на нестачу коштів та можливостей для культурного розвитку 34%; на нестачу коштів та можливостей для особистісного розвитку 25% [12].

У якості окремого компоненту ціннісних орієнтацій українців виступає рівень моральних та духовних цінностей індивіда, що формується в межах практичної

реалізації ціннісних орієнтацій до накопичення культурних ресурсів. У середині 90-років ХХ століття ряд науковців фіксує тенденції відчуження молоді від національної культури, незнання і небажання знати історію батьківщини, її мистецтво, літературу. В Україні наявна тенденція до посилення егоїстичних мотивів у молодіжному середовищі, морального релятивізму, відчутна перевага матеріальних мотивів. Тривожною тенденцією є усунення на другий план колективістських цінностей (допомога іншим людям, сприяння розвитку суспільства тощо) [15]. Так, у період з 1997 до 2012 року суттєво знижується оцінка цінності сприятливого морально-психологічного стану в суспільстві. Окрім того, окреслені вище тези засвідчує динаміка індексу цинізму в Україні, його різке зростання у період з 1992 по 1999 роки, та лише незначне зниження по сьогодні [16].

Разом з тим, результати дослідження, проведеного Інститутом Горшеніна «Мораль і життєві цінності українського суспільства» (грудень 2009 року) свідчать, що більше половини українців (55,9%) вважають рівень моралі в суспільстві низьким. Оцінюють рівень моралі як середній сьогодні 39,1% опитаних, і лише 3,8% респондентів вважають рівень суспільної моралі високим. Отже, фактично, українці загалом усвідомлюють існуючу у суспільстві проблему, не ставляться до даного аспекту нейтрально. Однак, така гостра оцінка є не показовою, оскільки сприйняття проблеми є скоріше пасивним його визнанням. Так, у якості однієї з основних суспільних проблем лише 12,9% українців визнають кризу моралі, культури, моральності (за даними Інституту Горшеніна у 2012 році, дослідження «Основні цінності молоді України»): фактично дана проблема займає останнє місце за визнанням її значущості серед низки інших – в першу чергу економічних (хабарництво, збагачення за рахунок бідних), а також політичних, проблем антисуспільної поведінки (алкоголізм та наркоманія) тощо.

Втрачає своє значення та визнання авторитетності у суспільстві в період незалежності така соціальна група – носій морально-етичних, духовних цінностей - як інтелігенція (на думку В.Ворони «інтелігенція – це той соціальний суб'єкт, у якого основний пріоритет не матеріальне багатство, а духовні цінності» [17, с. 5]) – її оцінка є досить високою у докризовий період, однак на сьогодні суттєво знижується. Це досить показова тенденція, але на думку В.Ворони вона є цілком закономірною: в Україні погіршення матеріального становища та ідейна криза інтелігенції призвела до переосмислення власних функцій на користь особистих інтересів, що логічно призвело до падіння соціального престижу цієї соціальної групи в суспільстві.

Висновки. Українці загалом досить високо оцінюють значущість освіти, що, однак, у суспільній думці виступає інструментальною цінністю, яка фіксує уявлення населення про освітні цінності (які за визначенням мають постматеріальні ознаки) як необхідний інструмент реалізації матеріалістичних цінностей. Фактично українці більшою мірою є орієнтовані на накопичення капіталу людського та часткову відмову від культурного його типу. Міра слідування українцями до європейської освітньої стратегії на безперервну освіту є досить низькою: поняття «освіти», на погляд українців, є звуженим лише до академічної її складової. Окрім того, однією з важливих тенденцій сучасного етапу розвитку суспільства є другорядне значення, яке українці надають

морально-етичним цінностям, хоча водночас і усвідомлюють існуючі в суспільстві проблеми даної сфери.

Список використаних джерел

1. Магун В. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами / Магун В., Руднев М. // Украинское общество в европейском пространстве [Под ред. Е. Головахи, С. Макеева]. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В.Н.Карамзина, 2007. – С. 226-273.
2. Соціологічне дослідження «Трансформація ціннісних орієнтації сучасної молоді України за роки незалежності» [Електронний ресурс].- Режим доступу до ресурсу: <http://www.uisr.org.ua/news/36/39.html>
3. Дані державного комітету статистики України [Електронний ресурс].- Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.
4. Оксамитная С. Неравенство в образовании: Украина в европейском контексте / С.Оксамитная // Украинское общество в европейском пространстве [Под ред. Е.Головахи, С.Макеева]. - К.; Харьков, 2007. - С. 156 - 173.
5. Рівень освіти населення України: За даними всеукраїнського перепису населення 2001 року / Державний комітет статистики України [О.Г. Осауленко (ред.)]. – К.: Держкомстат України, 2003.
6. Новые социальные неравенства / Под ред. С.Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ, 2006. – 355 с.
7. Звіт про конкурентоспроможність регіонів України [Електронний ресурс]. - <http://www.feg.org.ua> – Офіційний сайт фонду «Ефективне управління».
8. Образование в странах с переходной экономикой: задачи развития. Доклад Всемирного банка / [авт. текста Sue E. Berryman; пер. с англ. А. Литман]. – Washington : Международный банк реконструкции и развития, 2000. – 183 с.
9. Сокурская Л.Г. Субъектные диспозиции молодежи как фактор социальной трансформации / Сокурская Л.Г. // Молодь в умовах нової соціальної перспективи. – Житомир, 2002. – С. 6-9.
10. Сокурская Л.Г. Ценностный мир постсоветского студенчества: результаты применения методов интеллектуального анализа данных / Сокурская Л.Г., Кислова О.Н. // «Socioprospace: міждисциплінарний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи», 2010. - №1(10). - С. 43-55.
11. Сокурская Л.Г. Свобода у ціннісному дискурсі сучасного студентства: кількісний та якісний вимір / Сокурская Л.Г., Піменова О.О. // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2009. - № 881. - С.209-216.
12. Життєві цінності, пріоритети та проблеми українців (серпень 2011) Компанія GfK Ukraine на замовлення Українського Фонду Демократії «Спочатку люди» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: https://peoplefirst.org.ua/img/PDF/LIFE_VALUES_PRIORITIES_AND_PROBLEMS_OF_UKRAINIANS_UK.pdf
13. Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. Ворони В.М., Шульги М.О. - К., ІС НАНУ, 2010. - 636 с.
14. «Мораль і життєві цінності українського суспільства», Інститут Горшеніна (2009, грудень) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://socio-lab.osvita.com.ua/cgi-sys/suspendedpage.cgi>
15. Левковська Н. Динаміка ціннісних орієнтацій молоді / Н.Левковська // Політичний менеджмент. –К., 2006. - № 1(16). – С.85-93.
16. Ворона В.М. Виступи учасників зборів / В.М.Ворона // Вісник Національної академії наук України, 2011. - № 7. – С. 34-37.
17. Ворона В.М. Щоб Україна була багатою, люди мають бути моральними / В.М.Ворона // Українське суспільство 1992–2009. Соціологічний моніторинг. – К.: ІС НАНУ, 2006. – С. 3–9.

Отримано 15.08.2013р.